

**ІСТОРІЯ МІСТ
І СІЛ УКРАЇНИ:
ІСТОРИКО-
ТЕОРЕТИЧНІ
ПРОБЛЕМИ
ВИВЧЕННЯ**

ДВОРИ МЕШКАНЦІВ ПОЛТАВИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМ'ЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ)

У статті за матеріалами Рум'янцевського опису Малоросії досліджуються двори мешканців Полтави, аналізуються їхні розміри, топографічний і соціальний розподіл у структурі міста, практика набуття й використання, ціни, наповненість будівлями тощо.

Ключові слова: *двір, вулиця, домогосподарство, Рум'янцевський опис, Полтава.*

Згідно з переписом міста, створеним у 1765-1765 рр. під час проведення Генерального опису Малоросії, Полтава, як і більшість полкових центрів тогочасної Гетьманщини складалося із двох частин – фортеці та форштадту. Як стверджують дослідники, фортеця, яку тогочасні полтавці ймовірно називали «замком», «верхнім городом», «городком» або іншим уживаним тоді словом¹, була споруджена на початку ХVІІ ст.² на найбільш придатному для цього місці надворсклянського плато – мисі, який дуже близько підступає до правого берега р. Ворскли. Оточений із двох боків глибокими ярами – зі східного Паняньським (зараз вул. Панянки), а із західного Мазурівським (нині вул. Леніна) – він утворював досить неприступний трикутник, який потребував штучного захисту лише із третього – напільного боку. Оборонні споруди фортеці склалися з рову, який захищав її з Півночі й проходив від сучасного оглядового майданчика на Паняньському бульварі до рогу сучасних вул. Леніна й пл. Конституції, земляних валів, частоколу й башт. На розі мису, на місці сучасної Білої Альтанки, розташовувався великий підковоподібний Подільський бастион. Близько 1640-х рр. фортецю розширили, включивши до неї території за річкою Полтавкою (річка, пізніше струмок, протікала вздовж Мазурівського яру, на поч. 50-х рр. ХХ ст. була взята в труби, тепер тече під землею) – Мазурівку (назва, ймовірно, походить від вихідців із Польщі – мазурів, які тут оселилися на початку ХVІІ ст.). Таким чином, у межах фортеці опинилося джерело води, що зміцнило її обороноздатність. Для в'їзду й виїзду з міста слугувало п'ять брам – Подільська, Мазурівська, Київська, Спаська й Криловська (Курилівська, Крулівська). Загальна її площа розширилася до 361500 м² чи 36,15 га³. Розміри

доволі значні, якщо врахувати, що в Переяславі вона становила 8 га, а в Ніжині – 6⁴.

Згідно з Рум'янцевським описом Малоросії, у 1766 р. на території фортеці знаходилося 256 господарських об'єктів: громадських споруд, дворів, бездвірних хат, підварків тощо. Не рахуючи родин козацької старшини та духовенства, яких до перепису не вносили, там проживало 1555 осіб (679 чоловіків і 876 жінок). Форштадт закономірно був набагато більшим – 912 одиниць. У ньому мешкало 5358 осіб (2658 чоловіків і 2700 жінок)⁵. Таким чином, загальна чисельність за Рум'янцевським описом становила 6913 осіб – 3337 чоловіків та 3576 жінок. Зрозуміло, що без даних про чисельність представників козацької старшини та духовенства встановити більш-менш реальну населеність міста не можливо. Дозволу собі припустити, що разом із ними загальна чисельність мешканців Полтави становила близько 7,5 тис. осіб.

Перевірити це припущення спробую на підставі сповідних розписів. Як відомо, реєстрація в них велася парафіяльними священиками, які вносили туди всіх прихожан. У Полтаві на той час було шість церков – Успенська, Воскресенська, Преображенська, Миколаївська, Стрітенська й Богородицька. На жаль, удалося віднайти розписи лише за 1775 р.⁶ До того ж два з них – Успенської та Миколаївської церков – частково втрачені й не придатні для аналізу.

Згідно з їхніми даними статеву структуру населення виглядає схожою на охарактеризовану вище. У чотирьох із шести міських парафій – Воскресенській, Преображенській, Стрітенській та Різдво Богородицькій – нараховувалося 3973 вірних (1936 чоловіків і 2037 жінок)⁷. Якщо до цих даних додати ще й відому нам із джерела загальну чисельність прихожан Миколаївської парафії – 2247 осіб (1122 чоловіки та 1125 жінок)⁸, то отримаємо загальне число 6220 вірних (3058 чоловіків

і 3162 жінки). Попри те, що розпис шостої міської парафії – Свято Успенської, дійшов до нас у надзвичайно поганому фізичному стані, що унеможливило з'ясування точного числа прихожан, але дані зі всієї сторінки дають підстави стверджувати, що їх нараховувалося як мінімум 1303 особи (643 чоловіки й 660 жінок)⁹. Таким чином, загальне число мешканців становило щонайменше 7523 особи (3701 чоловік і 3822 жінки)¹⁰. Можливо, що в порівнянні з 1766 р. населення дещо зросло, але сумнівно, щоб це зростання було суттєвим, оскільки жодних підстав для різкого прискорення урбанізації в регіоні не було. На жаль, у нашому розпорядженні відсутні джерела за допомогою яких можна було б визначити природний рух населення в місті і встановити наскільки збільшилась чи зменшилась чисельність його мешканців між 1766 та 1775 роками. Залишається лише припустити, що суттєвих змін не відбулося.

Не слід також забувати, що не всі ці роки були сприятливими для мешканців міста. Так, зокрема, у 1766, 1773 і 1774 рр. Гетьманщина пережила посухи, які, з одного боку, спричинили низьку врожайність та призвели до зростання хлібних цін, а з іншого викликали зростання смертності. Наприклад, у 1766 р. ціни на житнє борошно в Полтавському полку зросли в 3,7 рази, а ціни на овес у 1,8¹¹. Крім цього в 1771 р. у Полтаві сталася велика пожежа¹², яка теж певним чином позначилася на чисельності мешканців.

Усі ці люди жили в дворах, бездвірних хатах, підварках і шпиталях на 43 міських вулицях, 22 з яких знаходились в межах фортеці¹³. Кожна вулиця мала свою назву. Сучасна дослідниця топографії Полтави О. Коваленко виділяє цілий ряд факторів які визначали їхнє найменування. Згідно з її твердженням це були: назви міст, сіл та приміських хуторів, до яких вели шляхи, що починалися на цих вулицях (Київська, Нижньомлинська, Павленківська); яри, балки та інші особливості рельєфу (Мазурівська, Кобищанська, Лугова); церкви, собори, монастирі (Успенська, Миколаївська, Стрітенська); прізвища й професії мешканців (Білушенкова, Гончарська, Різницька); громадські та адміністративні об'єкти, які на них розташовувалися (Шкільна, Староринкова); фортечні брами (Спаська, Подільська); імена святих (Архангельська, Матвіївська, Іудинська) тощо¹⁴. Частина з полтавських вулиць на початок проведеного Румянцевського опису – 1765 р. імовірно, ще не мала назв, бо згідно з інструкцією по

його здійсненню безіменні міські вулиці слід було назвати «по пристойності»¹⁵.

Центральна частина міста, очевидно, вважалася більш соціально престижним районом, адже саме там зазвичай розташовувалися двори представників полкової еліти та заможних містян. Це у свою чергу впливало на те, що «забудова в середині фортеці, незважаючи на порівняно велику площу фортечної території, була щільною. Садиби розміщувалися поруч, траплялися випадки, що окремі бездвірні хати опинялися в середині чужих дворів, а загалом хати будували стіна до стіни»¹⁶. За моїми підрахунками на 1766 р. у місті нараховувалося 823 двори (189 у межах фортеці й 634 на форштадті), 65 бездвірних хат (відповідно 27 і 38), 160 підварків (10 і 150), 42 дворових місця (27 і 38). Шпиталів, згідно з Румянцевським описом, було 5 – по одному при кожній церкві крім церкви Різдва Богородиці¹⁷.

Двори. Як бачимо, переважна більшість полтавців мешкала у дворах. Через це, а також через обмеженість обсягу публікації, свою увагу сконцентрую на дослідженні феномену двору в агломерації полкового міста. Із цією метою спробую відповісти на кілька важливих, на мою думку, запитань:

– якими були в досліджуваний період розміри полтавських дворів?

– як розподілялися двори між представників різних соціальних груп міста?

– як полтавці набували свої двори, скільки вони коштували, і наскільки вигідним було мати кілька дворів?

– якими спорудами були наповнені ці господарські одиниці?

Згідно з Борисом Грінченком, слово «двір» має два значення – «место подле дома обнесенное забором» і «дом, усадьба»¹⁸. Дослідник Румянцевського опису Г.А. Максимович стверджує, що: «Двор в понятии того времени должен был иметь следующие признаки:

– первый признак – это единство и наличность дворовой территории, хата без дворового места называлась «бездворная изба»;

– второй признак двора – родственная связь живущих в нем семей;

– третий признак двора – отбывание службы со двора, несение службы и других повинностей»¹⁹.

Однак, навряд чи в повсякденній практиці завжди існували всі ці три ознаки. Найбільші сумніви викликає дотримання другої. В описі міс-

та зустрічаємо чимало дворів, власниками яких зазвичай були представники козацької еліти, де жило по кілька родин їхніх підданих, жодним чином не пов'язаних між собою. Наприклад, у дворі полкового судді Григорія Сахновського, що знаходився на Богородицькій вулиці в центральній частині міста, крім будинку господаря, в якому було *«покоєвъ для хозязєвъ девять, людскихъ четирѣ»*, знаходилося ще 16 хат підданих. Це був найбільший у місті двір, у якому, не рахуючи родини самого Сахновського, проживало 99 осіб²⁰.

Траплялися також випадки спільного проживання козацьких родин. У передмісті на Давидівській вулиці знаходився двір, у якому мешкало три козацькі родини: Степана Опошняненка, Федора Степаненка та Степана Дериненка. Жодних кривних зв'язків між ними джерело не фіксує²¹. На Самійлівській вулиці одним двором записані козаки Денис Попраничник і Максим Чорнуха²². Як стверджує вищезгаданий Г. Максимович, це явище було надзвичайно поширеним у всій Гетьманщині, а Президент II Малоросійської колегії граф Петро Румянцев убачав у такому об'єднанні дворів прагнення ухилитися від військової служби й сплати податків²³.

У зв'язку із цим постає питання розмірів міських дворів у Полтаві. На жаль, Румянцевський опис, попри свою надзвичайну як для XVIII ст. інформативність, не містить необхідних свідчень. Світло на цю проблему частково проливають дані про розміри пустих дворових місць, на які натрапляємо в описі майна козаків полтавської сотні, що жили на форштадті за 1766 р. Маємо два таких свідчення. Зокрема, дворове місце, яке належало козакові Якову Хвостуку, займало площу в 1,5 сотки²⁴, а дворове місце козака Лук'яна Поповича – 6,5 сотки²⁵. Це дозволяє нам припустити, що площа звичайного міського двору не була сталою й коливалася саме в цих межах.

Щоправда, доволі часто практикувалося об'єднання кількох дворових місць в одне. Так, ієрей Успенської церкви протопіп Яким Яновський жив на *«двух издревле поповскихъ дворовихъ мѣстахъ, кои нинѣ приняты въ одинъ дворъ»*²⁶. У подібний спосіб були сформовані двори: купецької вдови Явдохи Марченкової, значкових товаришів, братів Івана, Йосипа та Федора Буцьких, купецької вдови Марії Гузенкової, бурмистра Павла Маркевича, купця Івана Моспана й військового товариша Івана Богдановича²⁷. Можливість такого об'єднання значною мірою, очевидно, залежала від

заможності власника. Наприклад, полковий обозний Андрій Руновський жив у дворі, який він створив аж з 5 дворових місць²⁸. Якщо припустити, що всі вони були максимальних розмірів, то виходить, що площа його двора становила 32,5 сотки. Імовірно, що вищезгаданий двір полкового судді Григорія Сахновського був набагато більшим і так само складався з кількох дворових місць, але, на жаль, джерело не повідомляє, зі скількох саме.

Усі міські дворові місця були закріплені за конкретними соціальними групами – козаками, духовенством і міщанами. У джерелі, при описі двору, зустрічаються повідомлення про те, до якого стану воно відноситься: *«живет издревле на козакомъ мѣсте»*, *«жителство имейтъ издавна на церковномъ мѣсте»*, *«жителство имейтъ на мѣщанскомъ мѣсте»*²⁹ і т.д. З 90 дворових міст центральної частини, розташованих на: Успенській, Староринковій, Безіменній, Київській, Купецькій, Міщанській, Білушенковій, Криловській та Воскресенській вулицях, 12 були козацькими, 13 – церковними, 35 – міщанськими. Про решту 30 таких даних не записано.

Очевидно, такий розподіл був пов'язаний із системою подвірного оподаткування. Податки, які збиралися з міщанських дворів, згідно з інформацією магістрату – 483 руб. 60 коп., ішли на утримання міського лікаря, магістратського писаря, канцеляристам, городничому та іншим міським урядовцям. З них же закуповували для магістрату папір, сургуч, галяс і дрова, а також ремонтували печі й вікна в полковій канцелярії та магістраті. За ці ж кошти забезпечувався благоустрій міста, пожежна охорона тощо³⁰.

Власники козацьких і церковних дворів та особи приналежні до цих станів податків магістрату не платили³¹. У Румянцевському описі це фіксувалося відповідним записом. Наприклад, у характеристиці двору попаді Марії Рубчановської, яка жила на міщанському місці сказано: *«магистрату никакихъ повинностей и платъ не отправляетъ»*³². Одне дворове місце значкових товаришів, братів Буцьких, було міщанським, але з нього вони *«магистрату всякихъ повинностей и гражданскихъ службъ не справляли и консистенци ничегѡ не довали и недаютъ»*³³. Такі приклади можна наводити ще, але, на мою думку, очевидно, що перехід міщанських дворів до представників козацтва й духовенства, по-перше, підривав економіку міста й, по-друге, ще більше загострював і так непрості стосунки між магістратом і полком.

Проблему посилювало ще й те, що міщани, купивши козацький двір, теж не платили податки магістрату, а лише виконували міські повинності. Так, наприклад, купець Петро Гаєвський жив на «на казачомъ мѣстѣ купленномъ имъ, въ 748 году» з якого «онъ магістрату всякіє повинности и гражданскую службу исправляеть, а на расходы ничего не даеть»³⁴. Досить частими були випадки, коли володіння таким двором давало підстави для переходу в козацький стан, що знов-таки створювало проблеми міському управлінню. Граф Петро Румянцев навіть уважав, що така практика негативно позначилася на торгівлі й розвитку міст³⁵.

Про те, що ця проблема стосувалася й Полтавського магістрату свідчить подана від нього, в 1766 р., скарга до комісії з проведення Генерального опису. У ній повідомлялося, що під час перепису міста частина полтавців була «ненадлежаще» записана козаками. Таких виявилось аж 67 осіб. Одним із основних аргументів для заперечення їхньої належності до козацтва було твердження про те, що живуть вони на міщанських місцях: «потомъ что онъ живеть въ дворѣ посполитскомъ и имѣеть промыслъ, надлежытъ емъ быть за магістратомъ въ посполствѣ»³⁶. Наприклад, відносно Василя Білчанського повідомлялося, що після того, як він «купил дворъ поповской Светайловъ то магістрат его Бэлчанского, яко тот дворъ спрежде не козакой, но мещанской, мещанина Івана Чигринского состоящій по ревызіямъ за магістратомъ от 1718 годъ. И онъ Бэлчанскій хоча й в ревызіи 756 годъ ненаписанъ, но на мѣстѣ измершихъ и изшетшихъ безвѣстно отбъваль всѣ указаніе консистенскіє и дрѣіє дачи почему его и ввѣдомости поданной къ рвызіи отъ магістрата з дрѣімы мещанами написано справедливо. Полтавской же сотникъ Кѣликъ доношениемъ ревизорамъ представил, что якобы онъ звания козакого и живеть въ козачомъ дворѣ несправедливо...»³⁷. Подібні ж доводи висувалися щодо запису переважної більшості козаків, внесених до цього списку.

Румянцевський опис частково надає нам інформацію й про те, як саме полтавці здобували свої двори в центральній частині міста. Маємо інформацію від власників 50 дворів. Як з'ясувалося, свої двори вони купували, успадковували, вимінювали, отримували в результаті «уступки», пожалування й заповітів.

Найбільш поширеним способом придбання дворів виявилася купівля – 78% із вищеназваних мешканців міста саме так отримали їх у власність. Так, купець Іван Кисломед купив свій двір у

міщанина Омеляна Кіценка³⁸, двір удови Агафії Котляревської був куплений її чоловіком дяконом Успенської церкви Іваном Котляревським у зятя полтавського протопопа³⁹, а значковий товариш Семен Максименко в мешканки Полтави Ірини Величовської⁴⁰. Подібних прикладів можна навести чимало. Складається враження, що полтавські двори перепродувались постійно. Яскравою ілюстрацією цієї практики може слугувати історія двору вдови міщанки Петрихи Гречки⁴¹: «Оная вдова Петриха Гречка живет на посполитом мѣстѣ в котором жили прежде посполитие Иван Маляренко Тарасишин зять кои за ратуши написан в ревизиях 723, 726, и 731 годов, а по нему жил посполитий же Федор Жила швец и написан в ревизиях 738 и 739 годах. После ж того как соишел то продал Василісе Лантарце, которая Лантарка поживши годов до десяти продала зашедшему в Полтаву неведомо отколь Максиму Ноге и тот Нога подал уже оной Петрисе и она Гречка по мужу своему Петру Адамову Греку...»⁴². Так само, козак Йосип Городниченко купив свій двір у козака Івана Ганжі, а той свого часу придбав його в посполитого Івана Чигринського⁴³.

Із вибраних для аналізу дворів у 48 випадках Румянцевський опис повідомляє дати продажу, що у свою чергу дозволяє з'ясувати, принаймні для центральної частини міста, інтенсивність торговельних операцій із продажу нерухомості. Хронологічний діапазон охоплює 81 рік: від 1684, часу купівлі двору батьком військового товариша Івана Богдановича⁴⁴ й до 1765 – коли були придбані двори купця Петра Макухи, лікаря Георгія Тама та посполитого Данила Троковського⁴⁵. Найбільше число продаж припадає на 1740-рі роки – 14 (29,2%) і на перші 5 років 1760-х – 10 (20,8%). У 1750-х рр. купили 9 дворів (18,8%), у 1730-х – 5 (10,4%), у 1720-х – 3 (6,3%), у 1710-х рр. не купили жодного, а в 1700-х – 4 (8,3), наприкінці XVII ст. зафіксовано лише 3 (6,3%) продажі за 16 років. Упадає в око те, що всі торговельні операції початку XVIII ст. були здійснені у 1703 і 1704 рр., а потім до 1721 р. не було продано жодного із зафіксованих джерелом дворів. Імовірно на це вплинула пожежа 1709 р. і повільна відбудова міста⁴⁶.

Чимало полтавських мешканців володіло кількома дворами. Здебільшого це були заможні городяни, переважно представники полкової й генеральної старшини тощо. Якщо вірити даним переписної книги, найбільшим власником міста

був полковий обозний Андрій Руновський, якому належав 1 підварок і 2 бездвірні хати на території фортеці та 10 підварків і 3 бездвірні хати на форштадті⁴⁷. Полковому судді Григорію Сахновському в центральній частині міста належав 1 двір і 3 бездвірні хати, а в передмісті – 7 підварків і 2 бездвірні хати⁴⁸. Полковий писар Григорій Багінський мав 2 двори й 2 підварки в центрі та 3 підварки на форштадті⁴⁹. Найменшими власниками серед полкового керівництва виявилися: полковник Андрій Горленко, якому належало 2 двори й 1 підварок на форштадті⁵⁰ та полкові осавули – Василь Магденко й Дем'ян Беньковський, які мали лише по одному двору в центрі міста⁵¹.

Доволі значну кількість дворів мали й особи, які на момент перепису в Полтаві не жили. Так, наприклад, генеральний обозний Семен Кочубей володів однією бездвірною хатою на території фортеці, одним двором, однією бездвірною хатою, шістьма підварками й одним двором місцем на території форштадту⁵². Граф Олексій Розумовський мав 1 двір у фортеці та 2 двори, 2 підварки й 2 бездвірні хати на форштадті⁵³.

Серед значного військового товариства одними з найбільших домовласників виявилися бунчукові товариші Дмитро Білушенко (мав 2 двори й 2 підварки в середмісті та 1 дворове місце й 5 підварків на форштадті⁵⁴) і Федір Занковський (2 двори, 2 дворові місця та 1 одну бездвірну хату в середмісті й 5 підварків на форштадті⁵⁵), а також сотник городової сотні Семен Кулик, який мав 1 двір у середмісті та 1 бездвірну хату й 4 підварки на форштадті⁵⁶.

Характерно, що в порівнянні з полковою старшиною міські урядовці виглядають набагато скромнішими. Зокрема, з 13 членів міського магістрату четверо – війт Петро Черниш⁵⁷, бурмистер Василь Демченко⁵⁸ та райці: Григорій Паскевич і Павло Висоцький⁵⁹ володіли лише одним двором. Шестеро – бурмистри: Федір Чупруновський⁶⁰ і Олексій Лукянович⁶¹, писар Григорій Рогуля⁶², райця Омелян Маліховський⁶³ та лавники: Григорій Новомлинський⁶⁴ і Семен Биковський⁶⁵ мали по двору й підварку. Найзможнішими, згідно із цим критерієм, були бурмистер Павло Маркевич⁶⁶ та райця Яків Пашенко⁶⁷ у власності яких знаходилося по одному двору та три підварки. Двоє з членів міського управління не мали ніякої власності у центральній частині міста. Такими виявились райця Омелян Маліховський та війт Петро Черниш.

Зможні міщани інколи теж володіли кількома дворами. Наприклад, купець Іван Уманським

мав три двори в межах фортеці⁶⁸, купець Іван Воскобійник – один двір на території фортеці й два дворових місця на форштадті⁶⁹, купець Леонтій Окунь мав двір і підварок у передмісті⁷⁰, кравець Іван Кияниця володів там двором і підварком⁷¹, а коваль Конон Верчик – двором та бездвірною хатою⁷².

З якою метою полтавці купували по кілька дворів? Відповідь на це питання можна отримати, вивчивши склад їхніх мешканців, адже зазвичай усі вони були заселеними й лише в окремих випадках стояли пустими. Так, зокрема, майже всі: двори, хати й підварки полковника Андрія Горленка, полкового писаря Григорія Багінського, полкового судді Григорія Сахновського, полкового обозного Андрія Руновського, генерального обозного Семена Кочубея та інших представників козацької верхівки були населені їхніми підданими.

Використане джерело, у силу своїх особливостей, не дає достеменної інформації, чим саме в місті займалися ці особи. Однак, на підставі окремих «обмовок» використаного документу, дозволю собі припустити, що значну їх частину становили ремісники. Імовірно, це приносило чималий достаток їхнім патронам, хоча з іншого боку, і створювало значну конкуренцію для цехового ремесла⁷³. Наприклад, про підданих полкового обозного Андрія Руновського, які жили в належних йому бездвірних хатах на Успенській вулиці, джерело прямо повідомляє: «ониє Замковенко и Оурманенко проживають сапожним ремеслом, и впрѣд никакова торгу и промыслу имѣть не желають, кромѣ что проживать сапожнимъ ремеслом в чѣм и дали подписку...»⁷⁴. Таке ж повідомляється й про підданого бунчукового товариша Дмитра Білушенка Данила Бадая, який мешкав у дворі свого пана на Криловській вулиці: «Пробиваеъ портнимъ мастерствомъ, а в цехъ не записанъ. А консистенію платить за его вышеобъявленій Белушенко, а по сколкѣ о томъ, объявилъ, незнаеъ. А онъ шиіотъ на него разниє поделки беззаплати и впрѣд желають промишлять онимъ же мастерствомъ»⁷⁵.

Частіше рід діяльності таких осіб розкриває запис про їхніх учнів. Наприклад, про заняття підданого генерального обозного Семена Кочубея Опанаса Пашенко дізнаємося з такого запису: «У него работникъ, Петръ Бандурченко уроженецъ з того жъ местечка Опошнаго козацій синь тринадцаты летъ, здоровъ. Взять на изученіе портному майстерству беззаплати»⁷⁶. Робітників козачих синів Опанаса Йотика та Олексія Береженка, які проживали на Рождественській вулиці в

бездвірних хатах бунчукового товариша Федора Занковського так само взяли «на изучение портному мастерству беззаплаты»⁷⁷. Подібних прикладів можна наводити чимало. На мою думку, це дає всі підстави стверджувати, що розвиток позацехового ремесла в місті давав чималий зиск полтавським домовласникам.

Іншим способом вигідного використання нерухомості в Полтаві була здача житла. Доволі поширеною така практика була у дворах, що належали графові Олексієві Розумовському. Так, у його дворі на Криловській вулиці винаймали собі помешкання родини наймита Івана Григор'єва з містечка Біликів та муляра Василя Мартинова, який прийшов до Полтави з містечка Березна Чернігівського полку. Кожен із них сплачував на рік по 1 руб. 50 коп.⁷⁸ У підварку на Богословській вулиці наймали квартири вдови – Дарія Гаджиха (60 років), яка жила разом із сином Петром (15 років) і донькою, удовою Ганною (25 років) та Марина Лукяниха (35 років) із сином Лаврентієм (6 років). Перша платила 2 руб. на рік, а друга – 1 руб. 50 коп.⁷⁹ Однак найбільший прибуток приносив великий графський двір (14 хат), що знаходився на Пилипівській вулиці. Дві з них за 12 руб. наймав під шинок купець Мирон Широкий⁸⁰. За таку ж ціну здавав двір на Борисівській вулиці полковник Андрій Горленко⁸¹. Три хати у своєму підварку на Кінській площі, за два рублі кожна, здавав бунчуковий товариш Федір Занковський⁸².

Згідно з моїми підрахунками, Румянцевський опис зафіксував не менше 48 випадків здачі житла за гроші. Такий спосіб заробітку практикували не лише представники козацької старшини, але інші мешканці міста: духовенство, козаки, купці, ремісники й посполиті. Так, піп Іван Звонник здавав житло однодворцю Кузмі Сергєєву⁸³, козак Михайло Манко – посполитому Якову Литвину⁸⁴, купець Леонтій Окунь – козачому сину Мусію Федорову⁸⁵, кравець Іван Піскун – посполитим Данилу Шаповалу й Івану Штонденку⁸⁶, посполитий Семен Маслівець жінці Катерині⁸⁷ й т.д. Досить часто на здачі дворів заробляли церкви й монастирі. Наприклад, козацький син Яків Нелепинський наймав квартиру в церви Різдва Христового⁸⁸, виходець із села Ладина Прилуцького полку Гнат Приходько в церкви Преображення Господнього⁸⁹, а вдови Гафія Леонтієва та Горпина Петрова в Пушкарівського Вознесенського монастиря⁹⁰.

Отже, бути домовласником у полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. було досить вигід-

но – двори можна було населити підданими, і налагодити ремісниче виробництво, а якщо таких не було, то здавати їх під квартири, крамниці та шинки.

Купівля нерухомості в місті супроводжувалася створенням відповідних документів – купчих. Згідно із твердженням українського дослідника Вячеслава Ринсевича, «розуміння необхідності правового оформлення набутої нерухомості» було характерним для суспільства Гетьманщини⁹¹. Воно зазвичай здійснювалося шляхом уписування купівельної операції до міських актових книг. Чимало свідчень перебігу цього процесу міститься у виданих Вадимом Модзалевським «Актових книгах полтавського городового уряду XVII века»⁹². Другий і третій випуски цього видання включають так звані «справи вечистыя» – документи купівлі й продажу нерухомості.

За приклад оформлення акту купівлі-продажу двору може слугувати запис про купівлю двору мешканцем Полтави Яцьком Ладиженським:

Року 1678, мся охтоврїя 24 дня.

Пред насъ Демяна Кгуджола, судэ полку Полтавского, Тимоша Кгаевского, атамана, городового, Семена Яременка, войта, Левка, бурмистра, и при многих обших зацних персонах.

Постановившися пред насъ, Супрун вызнал явне, ясне, доброволне ку записанно до книг нших мэских Полтавских: Пнове! 3 доброй воли моей продалем Яцкови Ладъжинскому дом мой власний на предмэстю, Полтавском ведле коваля Соколченъка, с плецом, за которий дом взялием в Яцка готових грошей пол-девяти копи. Волно будетъ Яцкови, жонэ и потомком его тим домом вэчне владэти, дати, прода ти и даром дати и на свой пожиток якъ хотэти обернути.

Мы, то слышачи от уст Супруновых, куплю сию велэли-смо в книги мэские Полтавские вписат, що и ест вписано, року и дня вышь мewanного⁹³.

Навряд чи на цей порядок зазнав суттєвих змін до середини XVIII ст. Імовірно, що учасники угоди отримували екземпляр запису на руки, бо під час проведення Румянцевського опису власники дворів та іншого нерухомого майна мали надавати комісії копії купчих. Про це, зазвичай, повідомляв відповідний запис в описі двору: «о чемъ с кѣтчей под лэтерою ... копїѣ прї сэмъ сообщаетсѣ»⁹⁴, або «в чемъ и даль ему купчою с которой при сэмъ под лэтерою ... копїѣ прилагаетсѣ»⁹⁵. Якщо ж у власника на момент перепису не було документу, він усе одно мав його представити. У такій ситуації опинився лавник Григорій

Новомлинський, про якого записано: «Жителство имеитъ на гражданском месте куплением им въ 748-м годѣ сентября 20 дня за двесте рублевъ от полтавского кравца Никиты Брѣжика что нине соборной векарий, на которой нине купчей не имеитъ, а обязался представить в комиссию генеральной ревизии в пред в скорости»⁹⁶.

Щоправда, траплялись випадки, коли власники не мали письмових документів на двори. Наприклад, про полкового цирульника Василя Бету говорилось: «Живет издревле на козачом месте которое ему досталось по приданстве за женою ево от тещи, а крепостей никаких на оно место неимеитъ»⁹⁷. Не мав купчої на один зі своїх дворів і військовий товариш Гнат Давидович. В описі двору, що знаходився на Київській вулиці, зауважено: «А оно место мещанское и принадлежит оной его Давидовича женѣ Марине по наследству от первого ее мужа, а крепостей никаких не имеетъ»⁹⁸.

Записи про обставини набуття двору дозволяють також з'ясувати якими були в досліджуваній період ціни на полтавську нерухомість. З 48 вищеназваних дворів, відносно яких, як пам'ятаємо, є дати придбання, відносно 42 ще й указані ціни, за які їх купили. Найдавніший із них було придбано 4 березня 1684 р. батьком військового товариша Івана Богдановича в полтавській мешканки Гафії Янушихи за 180 золотих⁹⁹.

Від того часу й до 1727 р. включно зафіксовано 8 актів купівлі-продажу, при укладенні яких розраховувалися лише золотими й талярами – монетами, які тоді ще домінували в грошовому обігу Гетьманщини¹⁰⁰. Той же батько Івана Богдановича другу частину двору купив за 100 талярів у вдови Тетяни Мартосихи 12 серпня 1700 р.¹⁰¹ Найбільшу суму – 600 золотих і 6 коп. заплатив за двір батько купця Федора Дриля вдові Явдосі Малярчиси¹⁰².

Після 1734 р. оплату стали здійснювати виключно в рублях. Таких угод до 1765 р. було здійснено 34. Діапазон цін надзвичайно широкий – від 10 до 1000 руб. Найдешевшим було дворове місце, куплене в березні 1735 р. полковим обозним Андрієм Руновським¹⁰³, а найдорожчим виявився двір, придбаний військовим товаришем Григорієм Богдановичем «въ 762 году ноября 18-д от сотника Келебердянского Ивана Флоринского за тысячу рублей...»¹⁰⁴. Така різниця в цінах на міську нерухомість була притаманною не лише ранньомодерній Полтаві. За твердженням російської дослідниці Ольги Кошелевої в Петер-

бурзі першої чверті XVIII ст. ціни на двори коливались від 8 до 3000 руб.¹⁰⁵

Достеменно з'ясувати, як саме визначалися ціни через відсутність даних про розміри конкретних дворів та вартість землі в місті, очевидно не можливо. Дозволю собі припустити, що на її формування впливало як мінімум три чинники – розмір дворового місця, кількість і якість споруд, які на ньому знаходилися та розташування в просторовій структурі міста. Щоправда, варто зауважити, що всі двори про вартість яких повідомлялося в описі, знаходилися в центральній частині й розташовувалися на 9 вулицях. Основна маса концентрувалося на трьох – Успенській та Київській по 9 і 8 на Криловській.

Як уже зазначалося вище, досить часто двори утворювалися внаслідок об'єднання кількох дворових місць. Так, зокрема, полковий обозний Андрій Руновський свій найбільший двір, що знаходився на Успенській вулиці, сформував поступово, скупивши двори своїх сусідів. Перший він придбав у 1734 р. за 13 руб., другий і третій у 1735 р. за 10 і 18 руб., четвертий виміняв на орні землі у 1747 р., а п'ятий купив за 20 руб у 1752 р.¹⁰⁶ Купецька вдова Марія Гузенкова мала садибу, що складалася з двох дворових місць, які її покійний чоловік Іван купив: одне в 1742 р. за 70 руб., а друге у 1745 за 170 руб.¹⁰⁷

Як видно з опису, вартість цих частин була різною, що очевидно слід пояснювати як відмінністю їхніх розмірів, так і зміною ринкової кон'юнктури цін. Ймовірно, що різниця у вартості дворів, що їх купував Андрій Руновський, виглядає незначною, бо дворові місця були майже рівнозначними. Різниця ж у вартості дворів Марії Гузенкової була суттєвою – ціна другого її двору набагато перевищувала ціну першого, бо він, очевидно, був набагато більшим. Можна припустити також, що якби один чи другий з цих дворів виставили на продаж у тому вигляді, який вони набули на момент опису (1765 р.), то їхня вартість була б вищою за ту суму, яку витратили на придбання окремих частин.

Ще одним чинником, який впливав на формування ціни двору, була наявність у ньому будівель. Спробую порівняти за цим критерієм дешевий двір – посполитого Данила Троковського, який обійшовся власнику в 12 руб. і найдорожчий – за який заплатили 1000 руб. Отже, у дворі Троковського було: «жилих покоевъ для хозяевъ два, людскихъ одинъ, анбаръ одинъ»¹⁰⁸, а в Григорія Богдановича «жилихъ покоевъ для хозяевъ четири,

людських одинь, анбаровъ три, конюшня одна, сарай одинь»¹⁰⁹. З опису видно, що в дорогому дворі був набагато більший житловий будинок і більше ніж у першому комор, а також стайня й сарай.

Імовірно, що крім кількості споруд при визначенні ціни бралася ще і їхня якість. Як свідчить перелік цін, наведений відомим українським етнографом Миколою Сумцовим по Чернігівському полку за 1766 р., рублена хата з сіними коштувала від 10 до 25 руб., хата мазанка 5 руб., рублена комора 3 руб., мазана клуня – 4-5 руб., а хлів – 50 коп.¹¹⁰ Під час опису двору козака Київського полку Павла Плакси в 1777 р. його хату оцінили в 1 руб 50 коп., а комору в 2 руб. 50 коп.¹¹¹ Імовірно, що різниця в цінах пов'язана як із відмінністю будівельних матеріалу, з якого були зроблені хати – дерев'яні були дорожчими за мазані, так із загальним станом споруд – клуня козака Плакси виявилася ціннішою ніж хата.

Щонайменше 10 із вибраних для аналізу дворів повністю або частково були успадкованими власниками від родичів. Про таких мешканців міста зазвичай повідомлялося, що вони жили в дворі «доставшемся по наследству от...» і далі вказувалося від кого саме. Із цих десяти четверо – купецька вдова Пелагея Муравшиха, дружина купця Петра Боброва – Явдоха, купець Іван Моспан та значковий товариш Матвій Кованько успадкували їх «от отца»¹¹². Троє жінок – дружина військового товариша Гната Давидовича – Марина, вдова значкового товариша Олена Білушенкова та купецька вдова Васса Чигринська успадкували двори «после мужа»¹¹³. Щоправда, перший він дістався «по наследству от первого ее мужа». Трьом купцям – Павлові Гордіенку, Степанові Ніженцю та Михайлові Сахну двори перейшли «от предковъ по наследству»¹¹⁴.

Траплялися випадки, коли двори вимінювалися на іншу нерухомість як у місті, так і за її межами. Як пам'ятаємо з вищесказаного, один зі своїх дворів Андрій Руновський виміняв на орні землі. Значкові товариші Іван, Йосип та Федір Буцькі одну частину свого двору теж виміняли в того ж таки Руновського на «лесъ называемой Булановой»¹¹⁵. Полковий писар Григорій Багінський отримав свій двір на Міщанській вулиці «по ѡступки въ 748 годъ мая 13-д от воискового товариша Ѳедора Левенца в замену на дворъ его стоячий на Мазуровке»¹¹⁶ с которой устѡной при семъ подлѣтерою ... копиа прилагается»¹¹⁷.

Як бачимо з останнього запису, до обміну був близький інший спосіб отримання нерухомості – т.зв. «уступка». Згідно зі словником Володимира

Даля, це слово означає «отдать или продать из угоды, подарить, дать на подержанье, отдать добровольно свою вещь, место или право другому»¹¹⁸. Отже, крім того, що двори обмінювали, їх ще й віддавали. Перше із двох дворів місць, які утворювали садибу протопопа Якіма Яновського, було «уступленно ему безденежно въ 762-м году августа въ 10 день от полтавского значковаго товарища Семена Магимовича»¹¹⁹. Так само дісталось дворове місце й покійному чоловікові купецької вдови Євдокії Марченкової. В описі двору зазначено, що з двох дворів місць, на яких жила вдова «одно досталось ѡмершему мужу ее по ѡступки в 745-м году в генваре мѣ от полковника Нежинского, что ныне обозной генеральной, Семена Кочубея на что с поступной его писма при сем подлѣтерою ... копия прилагается»¹²⁰. Священик Успенської церкви о. Микита Несвіт «по ѡступки» отримав у квітні 1765 р. від мешканки Полтави Гафії Пороховнички дворове місце поблизу Криловських воріт¹²¹.

Два двори перейшли до їхніх власників у результаті пожалування. Перший з них належав графові Олексієві Розумовському і був даний йому «имяннымъ ея Императорскаго величества блаженния и вѣчнодостойния памяти государини императрицы Елисаветы Петровни самодержци Всероссийской». Цей двір мав доволі велику площу, як повідомлялося в описі в ньому розміщалося «вновь строящихся для приезда его сиятельства покоевъ пятнадцать, людскихъ шесть, конюшня одна». До двору додавалися ще й «принадлежности»: «1. Подварокъ на форштатѣ з садомъ. 2. Сѣло Коваліовка за рекою Ворскломъ разстояниемъ от Полтави в десѣти верстахъ. 3. В сѣлахъ Куклинцахъ, Мачухахъ, Федоркахъ и Ивашках по частямъ. А на оной дворъ и принадлежности подлѣнние крепосты имеются при его сиятельстве в Санктпѣтербургѣ»¹²².

Другий двір отримав у такий спосіб батько вищезгаданого значкового товариша Матвія Кованьки – Петро. Будучи сотником городової сотні, він підтримав генерального суддю Василя Кочубея та полковника Івана Іскру в їхньому конфлікті з гетьманом Іваном Мазепою, за що й відбув заслання до Архангельська¹²³. Після реабілітації йому було «пожалованно по имянномъ от гдря Петра Великаго Перваго Императора и самодержца Всероссийскаго указу» серед іншого й двір у Полтаві, який згодом перейшов його синові¹²⁴.

Крім цього, двори переходили до інших власників як придане за дружиною. У такий спосіб власником двору став полковий циркульник Василь Бета. Про нього опис повідомляє: «живет издревле на козаком месте которое ему досталось по приданстве за женою ево от тещи»¹²⁵. Церкви й монастирі могли отримувати нерухомість у результаті заповітів заможних людей. Наприклад, двір на Криловській вулиці дістався Полтавському Хрестовоздвиженському монастирю «по дѣховной Анни Жѣченковой и мѣжа еи Федора Жѣченка данной от нихъ, въ 707 годѣ генваря 12-ѣ, с которой копия при семь подлѣтерою ... прилагаетсѣя»¹²⁶. Як відомо, Федір Жученко був доволі впливовою людиною в Полтаві. Він шість разів у 1659-1661, 1670-1672, 1679-1680, 1686-1687, 1687-1689 і 1689-1991 рр. посідав уряд полковника¹²⁷.

Заповідали свої двори монастирям і менш відомі полтавці. Так, тій же обителі було відписане дворове місце «для поминовения дѣши въ 703-м году сѣнтѣбра 8 дня от полтавского жителя Ондѣрѣя Пороховника»¹²⁸.

У дворах полтавців знаходилися різноманітні будівлі: житлові приміщення, комори, сараї, стайні, лавки тощо. Інформація про них заносилася до опису. Кількість споруд у дворі залежала, очевидно, від його розміру й заможності господаря. Можна також стверджувати, що на території фортеці двори були більш наповнені будівлями, ніж на території форштадту. Значною мірою це було пов'язано із соціальною топографією міста – у центральній частині мешкали представники заможніших соціальних верств (Див. таблицю).

Як бачимо, більшість дворів там належала козацькій старшині й купцям. Майже половину старшинських домогосподарств – 27 (47,4%)

становили ті, які включали в себе 5 основних елементів – житлові приміщення (покої) для господарів, житлові приміщення для слуг і наймитів (людські), комори, сараї та стайні. Наприклад, удворі підкоморія полтавського повіту Павла Кочубея було: «жилихъ каменнихъ покоевъ для хозяевъ пять, людскихъ деревянныхъ четыре, анбаровъ четыре, канюшень одна, сарай одинъ»¹²⁹. В 10 випадках (17,5%) було по 4 елементи – зазвичай не було стайні або сараю. Так у значкового товариша Петра Марченка було «покоевъ для хазяевъ пять, людской одинъ, анбаръ одинъ, канюшня одна»¹³⁰. У 11 старшин набір споруд був ще менший – житлові приміщення й комора. Інколи в дворах були лише жило для господарів і слуг або житло для господарів і комора. У дворі вдови військового товариша Уляни Черняк перепис зафіксував лише два «жилихъ покоевъ для хозяевъ»¹³¹, а у дворі бунчукового товариша Федора Занковського знаходилася одна хата¹³².

Крім цього звичного «комплекту» старшина зводила й інші споруди. Так, у домогосподарствах якими володіли військовий канцелярист Федора Левенця та військовий товариш Констянтин Констянтинович були торговельні крамниці (лавки)¹³³. У вищезгаданому дворі полкового судді Григорі Сахновського було ще й 16 (sic!) хат для підданих¹³⁴.

Такі ж споруди знаходилися й у домогосподарствах полтавських купців. Щоправда, більшість (22) становили двори, в яких знаходилися житлові приміщення для господарів, житлові приміщення для слуг і наймитів та комори. П'ятеро купців – Омелян і Матвій Кіценки, Василь Локощенко, Павло Гордієнко та Іван Моспан мали ще й крамниці. Перші троє торгували в них різними дрібними товарами та «горячимъ виномъ» – горілкою, Павло Гордієнко крім горілки продавав ще й дьоготь та порох, а Іван Моспан лише дрібні товари¹³⁵.

Таблиця. Розподіл дворів у Полтаві за соціальними станами.

№ п/п	Соціальний стан власників	Фортеця		Форштадт		Разом	
		Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
1	Козацька старшина	57	30,2	23	3,6	80	9,7
2	Духовенство	17	9	10	1,6	27	3,3
3	Козаки	16	8,5	305	48,1	321	39
	Міські урядовці	10	5,3	3	0,5	13	1,6
4	Купці	52	27,5	19	3	71	8,6
5	Ремісники	6	3,2	143	22,6	149	18,1
6	Посполиті	12	6,3	88	13,9	100	12,1
7	Інші	19	10,1	43	6,7	62	7,6
8	Всього	189	100	634	100	823	100

Двори членів міського магістрату, за набором будівель, були дуже схожими – у кожному було три перші елементи, а також сарай чи стайня. Двори трьох – лавника Семена Биковського, бурмістра Павла Маркевича та райці Григорія Паскевича мали поний комплект. Семен Биковський мав ще й 5 крамниць, а бурмістр Федір Чупруновський – 6. Його двір виглядав так: «жилих покоєвъ для хозьяевъ шесть, людскихъ одинъ, анбаровъ три, канюшня одна, пустихъ лавокъ шесть»¹³⁶.

З 17 домогосподарств духовних осіб – 5 мали по 4 споруди, 5 – по 3, 3 – по 5, 3 – по 1 і 1 по 2. У двох дворах – поповича Данила Андрієва та диякона Успенської церкви Миколи Симонтовського було ще й по 6 крамниць¹³⁷.

Набір будівель у дворах козаків, ремісників і посполитих був меншим. Зазвичай переважали перші три типи – житлові приміщення для господарів, житлові приміщення для слуг і наймитів та комори. Лише у дворі Константина Іванова була стайня¹³⁸, а в Григорія Рогачевського – сарай¹³⁹. Серед посполитих стайня була лише у дворі Родіона Бобушенка¹⁴⁰, а серед ремісників не було зовсім. Двоє козаків, що мешкали на Різдвенській вулиці біля струмка Полтавки – Григорій Лаврентієв та Михайло Калініченко, тримали громадські лазні – «торговые бани»¹⁴¹.

На форштадті, де переважна більшість домогосподарств (за моїми підрахунками 83,6%) належала козакам (47,1%), ремісникам (22,6%) та посполитим (13,9%), асортимент споруд у дворах виглядає скромнішим. В їхніх дворах зазвичай були лише житлові хати й комори. Людські були лише в 19 (6,4%) козацьких, 6 (4,2%) у ремісничих і 1 (1,1%) у посполитих дворах. Сарай зафіксовані переписувачами в 55 (18,4%) козацьких дворах, 9 (6,3%) у ремісничих і 9 (10,2%) у посполитих. Стайні мали 3 (1%) козацькі, 3 (2,1%) ремісничі й 2 (2,3%) двори посполитих.

Поряд з «традиційними» у дворах представників цих категорій міського соціуму зустрічалися й інші споруди. Так у дворі козака Андрія Чорнопольського знаходилася винокурня¹⁴², козаки Григорій Дзвоник та Андрій Дублянський мали у своїх садибах «калаколной заводъ»¹⁴³. Козаки: Федір Лисенко, Данило Ничвела, Данило Близнюченко, ковалі: Мусій Шляхта, Матвій Холодний, Андрія Козина й котляр Мусій Афанасієв – кузні¹⁴⁴. У домогосподарстві козачого сина Федора Браїлка та спільному дворі посполитих Василя Демченко та Карпа Неходенка знаходились перегонні кубі: «ленбикъ для передвоеванья вина в вотку»¹⁴⁵, а в козака Івана Кошляка – солодовня¹⁴⁶.

Двори представників вищих соціальних прошарків: старшини, духовенства й міських урядовців, які на форштадті становили меншість, за своєю наповненістю спорудами мало відрізнялося від їхніх домогосподарств у центральній частині міста.

Майже всі будівлі в Полтаві були дерев'яними. Асортимент використовуваної для їхнього спорудження деревини включав дуб, сосну, осіку та липу. Сучасна дослідниця цієї проблеми О. Коваленко зразком тогочасного житлового будівництва вважає хату козацьких старшин Магденків, розташовану поблизу Преображенської церкви, яка була: «дубовою, мала два ганки з фронтонами і вхідними дверима, всередині — три вузькі прохідні кімнати, добудовану кухню і лазню, високий дах увінчувався двома димарями»¹⁴⁷.

Румянцевський опис зафіксував лише три випадки кам'яного будівництва. Це були нові споруди Успенської й Миколаївської церков, які на момент його проведення лише споруджувалися, та розташована на Успенській вулиці хата підкоморія Полтавського повіту Павла Кочубея¹⁴⁸.

Про слабкий розвиток кам'яного будівництва свідчить і майже повна відсутність відповідних майстрів. На той час у Полтаві жив лише один муляр – Василь Мартинов, який наймав житло в дворі графа Олексія Розумовського і заробляв на життя «нанимаясь при разних строеніяхъ». Заробітки дозволяли йому сплачувати за квартиру 1 руб. 50 коп. на рік¹⁴⁹.

Щоправда, на форштадті, у дворі Успенської церкви на Федорівській вулиці, мешкав «кирпичной майстеръ для деланія на онѣо церковъ кирпичей Ѳедоръ Микитенко фроженецъ слободского Ахтирского полку села Бакалѣвки, посполит тридцати летъ»¹⁵⁰. Однак, як бачимо, він виготовляв цеглу виключно для будівництва Успенської церкви. Можна припустити, що на той час уже планувалася й побудова нової мурованої Воскресненської церкви, бо на тій же вулиці у дворі цієї церкви жив «для присмотрѣза делающимись на онѣо церковъ кирпичами Иван Глобенко, фроженецъ полку Киевского мѣстечка Остеря посполитъ, сорока летъ»¹⁵¹. Однак, до поширення в місті масової практики зведення мурованих будівель було ще далеко.

* * *

Отже, дослідивши вищезазначені питання, доходимо таких висновків відносно полтавських дворів:

Їхня стандартна площа не була сталою й коливалася в межах від 1,5 до 6,5 сотки. Широко практиковалося об'єднання кількох дворових місць в одне,

що спричиняло виникнення доволі великих за розмірами господарських одиниць – до 32,5 сотки.

Попри те, що дворові місця були закріплені за конкретними соціальними станами, вони постійно змінювали власників, які завдяки цьому могли переходити з міщанського в козацький стан і навпаки. Щоправда, записи з міщан у козаки в Полтаві траплялися частіше. Це створювало значні економічні проблеми для функціонування міського самоврядування, економічною основою якого були податки й повинності, сплачувані міщанами.

На момент створення Румянцевського опису міська нерухомість була перерозподілена таким чином, що представники соціально вищих і заможніших соціальних груп мали двори в більш престижній частині міста – фортеці/городі.

Полтавці набували свої двори в різноманітний спосіб, шляхом: купівлі, успадкування, обміну, поступки, пожалування, заповіту тощо. Найбільш поширеним – була купівля. Операції з купівлі/продажу дворів здійснювалися в місті постійно упродовж усього XVIII ст. до 1765 р.

включно. Найбільш інтенсивно вони відбувалися в 1740-х рр. Діапазон цін був надзвичайно широким – від 10 до 1000 руб.

Значного поширення, на момент проведення Румянцевського опису, у місті була практика володіння кількома дворами. Власниками переважно були представники соціальної верхівки та заможні полтавці. Додаткові двори ставали для них засобом здобуття додаткового грошового прибутку. Такі садиби, зазвичай, населялися підданими – зазвичай позацеховими ремісниками, або здавалися під крамниці, шинки й житло.

Будівлі в полтавських дворах були дерев'яними. Кам'яне будівництво в той час у місті лише зароджувалося. Стандартний набір споруд двору складався зазвичай із житлових приміщень, комор, сараїв, стаєнь. Їхній набір залежав як від заможності господаря, так і топографічного розташування двору. Так, у дворах центральної частини міста було більше крамниць та шинків, а в дворах форштадту різноманітних майстерень, кузень, солодовень тощо.

Джерела та література

1. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII ст. – К., 1980. – С.43. Ймовірно «городом». Саме це слово широко вживається в Румянцевському описі для локалізації розташування дворів на вулицях форштадту, наприклад: «На Богословской улицы, идучи от города (підкреслення моє – Ю.В.) на правой стороне» (Центральний державний історичний архів України у м. Києві – далі: ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.235).
2. Див. Коваленко О. В. Полтава XVII-XVIII ст.: розвиток міської території просторова та міська забудова. дис. кандидата історичних наук. – Київ, 2009 – С. 59.
3. Там само. – С.63.
4. Пляшко Л.А. Вказана праця, С.44.
5. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.1-388.
6. Там само, ф.990., оп.2, спр.34.
7. Там само, арк.51-119.
8. Там само, арк.7- 50.
9. Там само, арк.63в.
10. Про особливості статево-вікової структури населення див. мою статтю: Статево-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині XVIII ст. // Історична пам'ять. Наук. збірник. – Полтава, 2011. – №1. – С. 5-24.
11. Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк: Вид-во Дон. нац. ун-ту, 2003. – С.11,46.
12. Державний архів Полтавської області, ф.8831, оп.9, спр.1, арк.91.
13. Коваленко О. В. Вказана праця. – С. 92, 155-156.
14. Там само. – С.93-95.
15. Волошин Ю. «Для точного исчисления и сведения всего малороссийскаго народа»: проведення Румянцевського опису в полковому місті Полтаві (1765-1766 рр.) // Краєзнавство. – 2011. - №1. – С. 62.
16. Коваленко О. В. Вказана праця. – С. 97.
17. ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр. 1, арк. 1а-2.
18. Грінченко Борис. Словарь української мови. – т. I.: А-Ж. – К., 1907. – С. 362.
19. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – С.317.
20. ЦДІАК України, ф. 57, оп.2, спр. 1, арк.109-111.
22. Там само, арк.244.
22. Там само, арк.302зв.
23. Максимович Г.А. Указ. соч., С.318.
24. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.166, арк.11.
25. Там само, арк.17.

26. Там само, спр. 1, арк.5.
27. Там само, арк.6, 10зв.-11, 9зв., 27зв., 32-32зв., 34.
28. Там само, арк.12.
29. Там само, арк.2,3,17зв.
30. Там само, спр.8, арк.125.
31. Кісіль І. М. Соціально-економічне становище міщан Гетьманщини (друга половина XVII - друга половина XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс]; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2006. — С.11.
32. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.3зв.
33. Там само, арк.11.
34. Там само, арк.22.
35. Волошин Ю. Вказана праця, С. 58.
36. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.180зв.
37. Там само, арк.136зв.
38. Там само, спр.1, арк.2.
39. Там само, арк.3.
40. Там само, арк.13зв.
41. З іншого боку цей документ може свідчити про жіночу ідентичність в ранньомодерній Полтаві: попри довгий перелік торговельних операцій з двором вдову жодного разу не назвали власним іменем, лише вуличним прізвиськом, яке свідчило, що вона була дружиною Петра Грека.
42. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.60, арк.140зв.
43. Там само, арк.168зв.
44. Там само, спр.1, арк.34.
45. Там само, арк.15зв., 33зв., 54зв.
46. ДАПО, ф.8831, оп.9, спр.7, арк.92.
47. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.9-356.
48. Там само, арк.24зв.-366.
49. Там само, арк.37-310.
50. Там само, арк.279зв.-379зв.
51. Там само, арк.63зв., 108зв.
52. Там само, арк.95зв.-376.
53. Там само, арк.52-238зв.
54. Там само, арк.46зв.-343.
55. Там само, арк.14-265.
56. Там само, арк.99зв.-385.
57. Там само, арк.185.
58. Там само, арк.17зв.
59. Там само, арк.59, 16зв.
60. Там само, арк.23зв., 383зв.
61. Там само, арк.69зв., 384.
62. Там само, арк.4, 384.
63. Там само, арк.127, 123зв.
64. Там само, арк.7, 146зв.
65. Там само, арк.26зв., 267зв.
66. Там само, арк.27, 194зв., 246, 334зв.
67. Там само, арк.82, 295, 317, 342.
68. Там само, арк.82зв., 83.
69. Там само, арк.96зв., 190, 234.
70. Там само, арк.186, 207зв.
71. Там само, арк.293, 346зв.
72. Там само, арк.206, 261зв.
73. Про ремесло в м. Полтаві досліджуваного періоду див.: Коваленко О. Ремісничі цехи м. Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — №1-2. — С.130-135.; Її ж Гончарські родини Полтави XVIII ст. // Краєзнавство. — 2010. — №3. — С. 109.-115.
74. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.9.
75. Там само, арк.51зв.
76. Там само, арк.173.
77. Там само, арк.93зв.-94.
78. Там само, арк.52-52зв.
79. Там само, арк.238зв.
80. Там само, арк.174-175.
81. Там само, арк.279в.
82. Там само, арк.265.
83. Там само, арк.212зв.
84. Там само, арк.297.
84. Там само, арк.186.
86. Там само, арк.140.
87. Там само, арк.306зв.
88. Там само, арк.119зв.
89. Там само, арк.77.
90. Там само, арк.106.
91. Ринсевич В.П. Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 [Електронний ресурс] / В.П. Ринсевич; НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. — К., 2000. — 20 с. — укр. [http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/\[in=_scripts/ep.in\]](http://www.nbuv.gov.ua/_scripts/wwwi32.exe/[in=_scripts/ep.in])
92. *Актовые книги Полтавского* городского уряда XVII века. Справы поточныя 1664-1671 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1912. — Вып. 1. — 216с.; *Актовые книги Полтавского* городского уряда XVII века. Справы вечистыя 1664-1671 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1912. — Вып. 2. — 115с.; *Актовые книги Полтавского* городского уряда XVII века. Справы вечистыя 1672-1680 годов / Под ред. Модзалевского В. Л. — Чернигов: ПУАК, 1914. — Вып. 3. — 124с.
93. Там само. — Вып.3. — С.102.
94. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.4.

95. Там само, арк.4зв.
 96. Там само, арк.17зв.
 97. Там само, арк.2.
 98. Там само, арк.30зв.
 99. Там само, арк.34.
 100. Про тогочасний грошовий обіг див.: Котляр М. *Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV-XVIII ст.* – К., 1981. – 340с.; Бакалець О. *Українські літописи XVII - XVIII ст. про економіку та грошовий обіг Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* – Вип. 11(1) – К., 2004. – С.218-232.; Його ж: *Талер у грошовому обігу України кінця XVII-першої чверті XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.* – Вип. 12(1) – К., 2005. – С.142-171.
 101. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.34.
 102. Там само, арк.40зв.
 103. Там само, арк.12.
 104. Там само, арк.40.
 105. Кошелева О.Е. *Люди Санкт-Петербурзького острова Петровського времени.* – М.: ОГИ, 2004. – С.107.
 106. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.12.
 107. Там само, арк.19зв.
 108. Там само, арк.54зв.
 109. Там само, арк.39зв.
 110. Н. Ф. С-въ. [Сумцов Н.Ф.] *К истории цен в Малороссии // Киевская Старина.* – 1883. – Т.7. – №12. – С.696-697.
 111. *Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів.* – К., 1993. – С. 323.
 112. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.16, 18зв., 32зв., 53.
 113. Там само, арк.30зв., 50зв., 51зв.
 114. Там само, арк.31, 46, 48.
 115. Там само, арк.11.
 116. *Мазурівка – житловий квартал у м. Полтаві, який включили до складу фортеці в на початку 40-х рр. XVII ст. знаходився струмком Полтавкою та західним валом. Вважається, що свою назву він отримав від вихідців з північного сходу Польщі, які тут оселилися на початку XVIIст.*
 117. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.37зв.
 118. Даль В. *Толковый словарь живого великорусского языка // < http://slovardalwa.net/word.php?wordid=41699>*
 119. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.5
 120. Там само, арк.6.
 121. Там само, арк.43.
 122. Там само, арк.52-52зв.
 123. Кривошея В.В. *Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія.* – К.: «Стилос», 2010. – С.409.
 124. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.53.
 125. Там само, арк.2.
 126. Там само, арк.55зв.
 127. Мокляк В. *Полтавський полк.* – Полтава, 2008. – С.24-25.
 128. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.10зв.
 129. Там само, арк.12зв.
 130. Там само, арк.613зв.
 131. Там само, арк.76.
 132. Там само, арк.82зв.
 133. Там само, арк.25, 29зв.
 134. Там само, арк.109-111.
 135. Там само, арк.23зв., 26зв., 30, 31, 32зв.
 136. Там само, арк.23зв.
 137. Там само, арк.26., 36.
 138. Там само, арк.101зв.
 139. Там само, арк.105.
 140. Там само, арк.77зв.
 141. Там само, арк.88зв., 90зв.
 142. Там само, арк.202зв.
 143. Там само арк.215зв, 216.
 144. Там само, 323, 298, 226зв., 256, 256зв. 257зв.
 145. Там само, арк.227зв, 198.
 146. Там само, арк.307зв.
 147. Коваленко О. *Полтава XVII-XVIII ст., С. 157-158.*
 148. ЦДІАК України, ф.57, оп.2, спр.1, арк.1а, 1азв., 12зв.
 149. Там само, арк.52зв.
 150. Там сам, арк.349.
 151. Там само, арк.349зв.

Юрій Волошин

Дворы жителей Полтавы второй половины XVIII в. (по материалам Румянцевской описи)

В статье по материалам Румянцевской описи Малороссии исследуются дворы жителей Полтавы, анализируются их размеры, топографическое и социальное распределение в структуре города, практика приобретения и использования, цены, наполненность зданиями и т.д.

Ключевые слова: двор, улица, домохозяйство, Румянцевский описание, Полтава.

Yards of inhabitants of Poltava at the second half of XVIII century (based on materials of Rumyantsev inventory)

At the article that is based on materials of Rumyantsev inventory of Little Russia is investigated the yards of inhabitants from Poltava, and is analyzed their sizes, topographic and social distribution in the structure of city, the practice of the acquisition and use, prices, filling of buildings, etc.

Keywords: yard, street, household, Rumyantsev description, Poltava.

УДК 94 (977.41)

Людмила Набок (м. Переяслав-Хмельницький)

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ТА АРХІТЕКТУРНИЙ ПОРТРЕТ М. ПЕРЕЯСЛАВА У ХІХ СТОЛІТТІ

Автор аналізує історико-архітектурну дійсність м. Переяслава в період 1845-1859 років, намагається уможливити розуміння Шевченкових оцінок стосовно архітектурного краєвиду міста, атрибутує місцеві храми, згадувані у творчій спадщині поета.

Ключові слова: Т.Г.Шевченко, місто Переяслав, архітектура, церква, краєвид.

Питання ролі архітектури в творчості Тараса Шевченка здається не оминає своєю увагою жоден шевченкознавець. Зокрема, манеру Тараса Григоровича розв'язувати проблеми реалістичного пейзажу досліджували такі відомі мистецтвознавці як Я.Затенацький, Б.Бутнік-Сіверський, Є.Середа, З.Лашкул, К.Чумак, а Стефан Таранушенко не просто перелічив архітектурні образи, які присутні в поезії та живопису Шевченка, але й розглянув їх в музикальному аспекті, виявивши чарівну мелодіку у ритмі барв й тембрах звукопису¹. Проте сучасні дослідники, звертаючи свої погляди у русло мистецтвознавчих та літературознавчих пошуків, не полишають своєю увагою спадщину Т.Шевченка² й працюють над удосконаленням зробленого.

Метою розвідки є спроба шляхом аналізу історико-архітектурної дійсності Переяслава в період 1845-1859 років уможливити розуміння Шевченкових оцінок стосовно архітектурних пам'яток міста, атрибутувати зашифровані в його літературній спадщині місцеві храми.

Наслідуючи Тараса Григоровича спочатку опишемо топографію міста. Місцевість, на якій розбудований Переяслав, рівна, низинна, місцями заболочена, лише його східна частина розташована на природному плато. Основна забудова історичного середмістя знаходиться між заплавами річок Трубежу та його притоку Альти.

У 1845 році переяславську міську агломерацію складали цитадель, середмістя, три передміс-

тя та хутори. Останні були розташовані у трьох місцях: на півночі за оборонним валом посаду – Закиєвобрамське передмістя з хуторами Кірасірщина, Святилівка, Коптевича Гребля, на півдні на правому березі Альти було передмістя – Заальтиця з хуторами Максимівка, Карань, Бабачиха, Попівка на сході лівий берег річки Трубіж займав Задовгомостянський форштадт, за ними - хутори Павлівка, Мар'янівка, Чирське, Каневського. Навкруги Переяслав оточували 30 вітряних млинів і 8 водяних, залишки селітряних бурт, дві цегельні. Своєрідності архітектурному образу міста додавали могильні кургани, що височіли на його східних, південних і західних околицях. Головний Київський шлях з ХІХ ст. став проходити Заальтицьким передмістям, тому дорога до міста перетинала місток через легендарну річку Альту, з якого відкривалась не вельми приваблива панорама: ліворуч по під річкою та валом посаду тулилися кузні та хати ковалів, а праворуч були розкидані неоковирні залишки цитадельного валу, обліплені хатками переселенців³.

До середини ХІХ століття простір Переяслава містив 10 з четвертиною верст, який регламентувався оборонними валами, ровами і головними шляхами, що виходили з нього у трьох напрямках. Над цією площиною підносили свої верхи шість цегляних церков (Вознесенська з окремою дзвіницею, Варваринська, Покровська, Троїцька, Михайлівська з окремою дзвіницею, Фоми) та сім дерев'яних (Воскресенська, Спаська з окремою